

גדר ביטול עשה בהעדר תכלת בציצית / הרב יהודה ראק*

(תגובה למאמרו של הרב שמואל אריאל מתחומין כ"א, עמודים 475-485)

במאמרו 'תכלת בציצת – מצוה מן המובחר, או חיוב גמור?', תרם ידידי ועמיתי הרב שמואל אריאל תרומה חשובה לתנופת חידוש התכלת. במאמר הוכח כי מעמד מצוות התכלת הוא של חיוב, והיא לא נאמרה כהידור מצוה גרידא. אין ספק שדבריו אלו עשויים באמת וביושר. חיוב התכלת הוא פשוט בפסוקי התורה, בסוגיות ובדברי ראשונים ואחרונים. ובאמת לולא ההתבטאות של הפני יהושע (ב"מ סא: ד"ה מיהו: "ותכלת דכתיב באורייתא היינו למצוה מן המובחר"),¹ אשר אין ספק שהיא כשגגה היוצאת מלפני השליט, לא היה מקום לדון כלל בנקודה זו הברורה כל כך. בעניין זה אני מסכים לחלוטין עם קביעתו ועם כלל ראיותיו, קחנו משם.

אולם באופי חיוב זה למעשה, נראה שיש מקום לפקפק בדבריו. הרב אריאל מניח שמכיוון שמצוות הטלת התכלת היא בגדר חיוב גמור, לכן המטיל לבן בלא תכלת בבגד ד' כנפות שלא במקום אונס הוא בגדר מבטל עשה. ההשלכה המעשית של פסק זה היא, שבמקום שאין אונס גמור, אסור ללבוש בגד ד' כנפות אשר בו לבן בלבד, ובמקרה זה מוטב שלא ללבוש בגד ד' כנפות כלל מאשר ללבוש טלית המצויצת בלבן בלבד. ואכן כך נוהג הרב אריאל להורות. כך, למשל, לחיילים, אשר חוששים להתבלות ציציותיהם, ובכלל זה התכלת היקרה, ומשום כך אינם רוצים ללבוש טלית המצויצת בתכלת בזמן פעילות, הוא מיעץ ללבוש טלית מצויצת בלבן ותכלת בשעת התפילה בלבד, ובזמן פעילות לא ללבוש טלית ראויה לציצית כלל.

על נקודה זו באתי לערער: אף על פי שברור שהטלת תכלת בכל בגד שהאדם לובשו בקביעות הוא חיוב דאורייתא, לא ברור לי שהמציאות שבה האדם לובש טלית המצויצת בלבן בלבד היא מציאות של ביטול עשה, באופן שמוטב שלא ללבוש טלית הראויה לציצית כלל מאשר ללבוש טלית המצויצת בלבן בלבד. נראה, שחרף החיוב לכתחילה להטיל תכלת בטלית הראויה לציצית, אין בהעדר התכלת עבירה של ביטול עשה, ומוטב ללבוש טלית המצויצת בלבן בלבד מאשר לפשטה, גם שלא במקום אונס בהטלת התכלת.

אם כן, זוהי השאלה אשר עלינו לבררה: האם במקום שהאדם אינו מקיים את חיובו, בהכרח הוא מוגדר כ'מבטל אעשה', או שמא ייתכן פער בין אי-קיום החיוב לבין ביטולו? לפי אפשרות זו השנייה, בלבישת לבן בלבד, אף על פי שאינו מקיים את חיוב התכלת, מכל מקום לא עקר לגמרי את מצוות הציצית. משום כך, אין בלבישת טלית ללא תכלת משום עבירה של ביטול עשה, אלא רק חלה הנחיה של התורה לדאוג להטלת תכלת בטלית. אף על פי שמדובר בחיוב דאורייתא, מכל מקום אין בחיוב זה אותה מידת תובענות מיידית שיש בחיוב אשר בהעדר קיומו יש עבירה ממש. הלבוש טלית המצויצת בלבן בלבד אינו עובר מיד על עבירה, אינו מורד בזה במלכות שמים, אלא פשוט חל עליו חיוב מעתה לדאוג לתכלת בטליתו. ממילא, אף במקום שלא מדובר באונס גמור, אלא שמשיקולים אחרים (מוצדקים או שאינם מוצדקים) האופציות הן טלית אשר בה לבן בלבד

* הופיע בתחומין כ"ד.

¹ הרב אריאל ראה מקור לשיטה זו אף בדברי הערוך השלחן (או"ח ט', יט). לדעתי יש לפרש באופן אחר את דבריו, כפי שיובא לקמן.

או אי-לבישת טלית מצויצת כלל, האופציה הראשונה היא העדיפה, כיוון שמקיים חלק מן המצוה.²

כפי שנראה בהמשך, לשיטתו של הרב אריאל יש יסוד מוצק בדעת ר"י מבעלי התוספות, והיא מפורשת בדעת השאגת אריה. אנסה להראות שניתן לבסס תפיסה הפוכה בשיטות אחרות, ושכן נראה למעשה.

השאלה המקומית בדיני ציצית מעורה בשאלה כללית יותר: מהו 'ביטול עשה'? האם ביטול העשה הוא שם של מצב הגברא אשר מוטל עליו חיוב, ואשר חרף האפשרות שלו לקיים את חיובו, נמנע מכך? אם כן, אכן כל הנמנע מלקיים חיוב עשה שלא במקום אונס יהיה מוגדר כמבטל עשה, ואין שום פער בין אי-קיומו של חיוב עשה לבין ביטולו. לפי אפשרות זו, אין שם איסור עצמאי במצוות עשה כלל, אלא רק חיוב עשה, כאשר מוגדר מימד מסוים של רשעות הגברא בהעדר קיום החיוב.³ אך ישנה אפשרות נוספת: ייתכן ש'ביטול עשה' הוא שם של מעשה עקירה של המצוה.⁴ לפי אפשרות זו, מדובר בקטגוריה עצמאית של מעין איסור הנגזר מחיוב העשה. אם נאמץ אפשרות זו, הרי שלא כל אי-קיום חיוב הוא ביטול המצוה, אלא דווקא עקירה חיובית של קיומו. אמנם, ייתכן שנחיל הגדרה זו גם על מצבים בהם העקירה אינה בפעולה אקטיבית אלא ב'שב ואל תעשה' פסיבי, אבל בכל אופן תחול ההגדרה רק במקרים שבהם התוצאה לגבי קיום המצוה היא עקירה חיובית, ולא העדר הקיום גרידא.

לא נמצא במסגרת זו את הדין הכללי, אלא נתמקד במצוות ציצית ובהגדרת ביטול המצוה בהקשר של מצוה זו.⁵ נבדוק האם עבירה של ביטול עשה במצוות ציצית מוגדרת כרשעות הגברא בהמנעות מקיום חיובו, או כמעשה אובייקטיבי של עקירת קיום המצוה בלבישת טלית הראויה לציצית ללא ציצית; ואם האפשרות השניה היא הנכונה, האם העדר התכלת לבדה מגדירה עקירה וביטול של המצוה, או דווקא העדר שני מיני הציצית מגדיר עקירה וביטול של המצוה.

² אין, לפי זה, שום צורך להמנע מלבישת טלית חדשה המגיעה אל האדם, ואין בה תכלת אלא לבן בלבד (אף כאשר הטלית קנויה לו), אלא רק מוטל על האדם חובה דאורייתא לדאוג להטלת תכלת על טליתותיו שלובש באופן קבוע.

³ השווה זבחים ז:; שבועות יב:; שם מחילה הגמרא דין 'זבח רשעים תועבה' על מבטלי עשה שלא שבו.

⁴ לשון 'ביטול' בהקשר של מצוות עשה מצאנו בעניין הדין שאין לוקין על לאו הניתק לעשה. למאן דאמר אחד בגמרא (מכות טו-טז; חולין קמא.), לוקה כאשר 'בטל' את המצוה. שם משמש לשון ביטול בפירוש לאפוקי מהאפשרות שחיוב מלקות חל על כל שאינו מקיים את העשה. אמנם אין להוכיח משם לענייננו מצד עצם הדין, שהרי שם מדובר בהקשר ספציפי של חיוב מלקות בלאו הניתק לעשה. מכל מקום נראה שסיוע מסוים לענייננו יש מעצם השימוש הלשוני.

⁵ אביא דוגמא אחת מתחום אחר לתופעה של ביטול עשה כקטגוריה עצמאית אשר איננה מוגדרת כאי-קיום המצוה גרידא. בב"מ כו: איתא: "ואמר רבא: ראה סלע שנפלה, נטלה לפני יאוש על מנת לגוזלה – עובר בכולן, משום "לא תגזול" ומשום "השב תשיבם" ומשום "לא תוכל להתעלם"... המתין לה עד שנתיאשו הבעלים ונטלה – אינו עובר אלא משום "לא תוכל להתעלם" בלבד". מכאן הסיקו ראשונים שמצות עשה של השב תשיבם אינה חלה קודם נטילת האבידה (למשל: רמב"ן ל. ד"ה קרא). לעומת זאת כתב הרמב"ם (אבידה י"א, א): "והרואה אבידת ישראל ונתעלם ממנה והניחה עובר בלא תעשה... ובטל מצות עשה" (וכן בפשטות דעת רש"י, הר"ף והר"ן – עי' ר"ן ל. ד"ה קרא). אם כן קשה על הרמב"ם מהגמרא בדף כו, האומרת שהרואה סלע שנפלה והמתין לה עד שנתיאשו הבעלים, לא עבר על השב תשיבם. ביישוב דעת הרמב"ם חילק הר"ן (ל. ד"ה קרא) בין הניחה והלך לבין משמרה וממתין. אם הניחה באבידתה – מיד בטלו. לעומת זאת אם משמרה וממתין, 'אעפ"י שלא נתקיים עשה שבה, מ"מ לא נתבטל'. כלומר, אף על פי שחל עליו החיוב (כפי שמוכח מהעובדה שאם היה מניחה והולך, היה מבטל את העשה), ולא קיים חיוב זה המוטל עליו, מכל מקום לא ביטל את המצוה. רק בהניחה והלך, עקר באופן חיובי את המצוה וביטל עשה.

לפני שנשוב ונתמקד בשאלת טלית המצויצת בלבן ללא תכלת, נבדוק את הגדר של ביטול עשה בציצית בכלל, כלומר, לגבי מצב של אדם הלובש טלית הראויה לציצית אשר אינה מצויצת כלל. אין ספק שישנו גדר של ביטול עשה בציצית, המחייב פשיטת בגד הראוי לציצית אשר אין בו ציצית כתיקונה. כך מוכח מהגמרא במנחות מא: "רבה בר הונא איקלע לבי רבא בר רב נחמן. חזייה דהוה מיכסי טלית כפולה ורמי ליה חוטי עלוי כפילא... אמר ליה: לאו היינו "כנף" דכתב רחמנא באורייתא. אתא שדייה, איכסי גלימא אחרית".⁶ וכן פסקו הפוסקים (רמב"ם ציצית ג', י; שו"ע או"ח ח', יז, ועוד). השאלה היא רק האם הגדרת 'איסור' זה הוא בתור דין בגברא, של אדם המחוייב בציצית טליתו, וחרף יכולתו לקיים חיובו, נמנע מכך; או בתור שם של מעשה עקירת המצוה – לבישת בגד הראוי לציצית שאינו מצוייץ.

עד כה דברנו על נפקא מינה אחת לחקירה – אם אין ביטול העשה אלא בעקירתו החיובית, הרי שייתכן פער בין קיומה המחוייב של המצוה לבין ביטולה, ונפתחת האפשרות לומר שדווקא בהעדר שני מרכיבי המצוה, לבן ותכלת, מוגדר ביטול עשה. זוהי קולא של כיוון זה של ביטול עשה כעקירה של קיום המצוה. נפקא מינה נוספת היא למקרה של אונס: כאמור, אם ביטול עשה הוא דין ברשעות הגברא, הרי שבמקרה של אונס לית לן בה, וכיוון שאינו יכול להטיל ציצית, רשאי ללבוש את הבגד. מה שאין כן אם ביטול עשה הוא שם איסור עשה במעשה הלבישה ללא ציצית, שאז ברור שגם אם אינו יכול עתה להטיל ציצית, מכל מקום מכיוון שעצם הלבישה מוגדרת כאיסור עשה, צריך לפשוט את הבגד. זוהי חומרא של כיוון זה של שם איסור במעשה עקירת קיום המצוה.

כאמור, אפרוירית ניתן היה לומר שגם אם נכריע כצד השני בחקירה היסודית הנ"ל, לא נועיל לענייננו המעשי. שהרי גם אם נקבע שביטול העשה מוגדר רק בעקירת המצוה באופן חיובי, עדיין פתוחה השאלה, מה מוגדר כעקירה של המצוה. האם רק העדר מוחלט של ציצית מגדיר את עקירת המצוה וביטולה, או שמא בכל אחד משני המרכיבים הגדרה עצמאית של עקירה וביטול, באופן שגם העדר התכלת עם קיום הלבן מוגדר כעקירת חיוב התכלת?

אלא שאת השאלה הזו השניה נוכל להכריע בקלות יחסית. אם היה הדין שהעדר כל אחד ממיני הציצית, לבן כשלעצמו ותכלת כשלעצמה, מגדיר איסור עשה במעשה הלבישה, הרי שלא ניתן היה ללבוש טלית מצויצת בלבן בלא תכלת, ואפילו במקום אונס! דבר זה עומד בניגוד למנהג ישראל מתקופת הגאונים ועד לאחרונה, שבהעדר התכלת לבשו לבן בלא תכלת, ובניגוד לפסק ההלכה כדעת רבנן (מנחות לח.) ש'התכלת אינה מעכבת את הלבן', וכדברי ר' יוחנן בן נורי (לח:): 'אין לו תכלת מטיל לבן'.⁶ על כן על כרחנו אנו אומרים שאם גדר ביטול עשה בציצית הוא חלות שם איסור עשה במעשה הלבישה בהעדר ציצית, הרי שזה נאמר רק בעקירה שלמה של שני מיני הציצית, ולא בהעדר התכלת לבדו, וכאשר יש לו לבן בלא תכלת, אף על פי שעומד ומחוייב בהטלת תכלת, מכל מקום ביטול עשה אין כאן.

לעומת זאת, אם הצד הראשון בחקירה הוא הנכון, וכהנחת הרב אריאל, שגדר ביטול עשה בציצית הוא דין בגברא הנמנע מקיום חיובו (חרף האפשרות לקיימו), הרי שיסוד ההיתר ללבוש לבן בלא תכלת הוא האונס, שהרי במהלך הדורות התכלת לא היתה בהישג יד. ואכן, כך כתב השאגת אריה

⁶ מכל הראשונים, רק בעל המאור (שבת יא:יב. בדפי הר"ף) פסק כדעת רבי שהתכלת מעכבת את הלבן. וכתב עליו הרמב"ן (במלחמות ה' שם): "וכבר קבלנו עדותו שכל ימיו פטר עצמו מן הציצית כדבריו הללו".

(בסי' לב) בהסבר האפשרות ללבוש טלית ד' כנפות ללא תכלת, שהוא רק משום אונס. לפי זה, בזמן שהתכלת היא בהישג יד, לא זו בלבד שישנו חיוב להטילה בטלית, אלא מי שאינו מטיל – מבטל עשה בידיים.

הנפקא מינה שהעלנו, של מקרה של העדר הציצית במקום אונס, נידונה בראשונים. בתוספות שבמרדכי (הלכות קטנות סי' תתקמד) הובאה מחלוקת מה הדין בלבישת טלית שאינה מצויצת כתיקונה. לדעת הר"ש מדרוש, אסור בין בחול ובין בשבת; ומה שנאמר בגמרא מנחות לז:–לח,, שבכרמלית אינו חייב לפשוט, ואם כן גם אין כאן איסור עשה של ציצית, הוא כנראה משום כבוד הבריות, המתיר גם דאורייתא בשב ואל תעשה, עפ"י הגמרא בברכות כ. . לדעת ר"י, מותר בשבת, שהרי אז אינו יכול להטיל ציצית כשרה; אבל כבוד הבריות אינו מתיר לבישת טלית בלתי מצויצת (כנראה משום שנחשב קום עשה לדעת ר"י). נימוקו של ר"י מפורש – אין בלבישת טלית שאינה מצויצת איסור כלל, אלא חיוב גברא לכתחילה בלבד. משום כך, כאשר האדם אונס מלהטיל ציצית, אין שום סיבה לפשוט את הטלית, אלא מותר להמשיך ללבושה. אם כן, הר"י בפירוש סובר כצד הראשון בחקירה שלנו, וכדעת השאגת אריה והרב אריאל: ביטול עשה בהקשר של ציצית מוגדר כדין בגברא. ואכן, השאגת אריה, בהסבירו כי האפשרות ללבוש לבן ללא תכלת מבוסס על דין אונס, מתבסס על דעה זו של ר"י.

דעת הר"ש מדרוש, לעומת זאת, תומכת בכיוון השני שלנו בשני אופנים. ראשית, העובדה שהוא שולל אונס כיסוד להתיר לבישת טלית שאינה מצויצת כהלכתה, מלמדת שאין הוא רואה את ביטול העשה במצות ציצית כדין בגברא, אלא כדין במעשה האובייקטיבי; וממילא נפתחת האפשרות לומר שרק העדר שני מינים מגדיר עקירה גמורה של המצוה. שנית, כיוון שהוא אינו יכול להסביר את האפשרות המעשית ללבוש טלית ללא תכלת כבנויה על דין אונס, על כרחך יצטרך להסביר אותה כנ"ל.⁷

לענייננו, נראה שלר"י, במקום שאין אונס, העדר התכלת יגדיר ביטול עשה, ולכן מוטב שלא ללבוש טלית מצויצת כלל מאשר ללבוש טלית מצויצת בלבן בלא תכלת, במקום שאין אונס בהטלת התכלת, שהרי בזה יש עבירה על העשה. מה שאין כן לר"ש מדרוש, אשר על פי דעתו נראה שביטול העשה שבציצית הוא באיסור עשה במעשה עקירת הציצית, ממילא מוטב ללבוש טלית מצויצת בלבן ללא תכלת, כיוון שאין בזה עקירה מלאה של המצוה, מאשר לא ללבוש טלית מצויצת כלל, ואף שלא במקום אונס בהטלת התכלת.

המחבר בשו"ע לא הביא כלל את המקרה שדנו בו הר"ש מדרוש ור"י, אף על פי שהביא את דבריהם בבית יוסף (או"ח סי' י"ג), וכנראה לא רצה להכריע במחלוקתם. הרמ"א (י"ג, ג) הביא את המקרה שחלקו בו, ופסק שמותר ללבוש טלית שנפסלו ציציותיה רק במקרה שפשיטתה תפגע בכבוד הבריות, ורק בשבת. נמצא שהרמ"א מסופק במחלוקת הר"ש מדרוש ור"י. הוא מחמיר לדעת הר"ש מדרוש, בכך שאינו מתיר אלא במקום כבוד הבריות, ואינו מסתפק באונס כבסיס

⁷ ר"פ פערלא (סהמ"צ לרס"ג עשה ז, עמוד 171) העלה בדעת הר"ש מדרוש הסבר אחר לאפשרות ללבוש טלית ראויה ללא תכלת: מצוות הלבן היא חמורה ממצוות התכלת, ולכן דוחה אותו. אלא שמלבד מה שיש לפקפק בהגדרת הלבן כעשה חמור יותר מהעשה של תכלת, הרי שחיוב הלבן אינו מחייב את לבישת הטלית, וגם לא מונע את פשיטתה, ולכן אם אכן העדר התכלת מוגדר כביטול עשה, לא ברור כיצד חיוב הלבן יכול לדחות אותו.

להיתר; ומחמיר לדעת ר"י, בכך שאינו מתיר אלא בשבת, זמן שבו אדם אנוס מלהטיל ציצית, ואינו מסתפק בכבוד הבריות כבסיס להתיר.⁸

נמצא, שאין הכרעה להלכה בין שיטות הראשונים; ואף הנחיית הרמ"א להחמיר בספק זה אינה רלוונטית לנדון דידן, שהרי בעניין האפשרות של לבישת לבן ללא תכלת (שלא במקום אונס) לעומת אי-לבישת טלית מצויצת כלל, המחיר של ההחמרה לשיטת ר"י והשאגת אריה הוא הוויתור על קיום הלבן, ולכן על כרחנו נצרכת הכרעה בעיקר הדין. מובן, שאם נשאר בספק שקול, מסתבר להחמיר לחשש עבירה דאורייתא כדעת ר"י והשאגת אריה. אך אם נטה לכיוון הר"ש מדרוש, בהחלט ייתכן לקיים את פסק הרמ"א, להחמיר לדעת ר"י לעניין ציצית פסולה, ולהתיר רק בשבת, כיוון שאין לכך מחיר הלכתי, ואף על פי כן להכריע למעשה שמוטב ללבוש טלית המצויצת בלבן בלבד מאשר שלא ללבוש טלית מצויצת כלל, אף במקום שאין אונס בהטלת התכלת.

נשוב לדין 'התכלת אינה מעכבת את הלבן'. כבר העיר הרב אריאל, שמעצם לשון זה של המשנה אין ראייה נגד דעתו. הרי מצאנו כעין לשון זה במשנה (מנחות מד:): "הפרים והאילים והכבשים אינן מעכבין זה את זה". ברור שהקרבת השונים של המוסף מהווים קטגוריה אחת במניין המצוות, ושלמרות זאת ניתן לקיים כל קרבן אף בהעדר חבירו. אף על פי כן אין כאן כדי להקל בכי הוא זה בחומרת עצם החיוב של כל קרבן וקרבן, וברור שאם הביאו את כל קרבן המוסף למעט קרבן אחד, בטלו חיוב עשה. אם כן, אי-עיכוב אינו בהכרח מגדיר קולא בכל מרכיב כשלעצמו, אלא רק קובע שהעדר מרכיב אחד אינו מבטל לא את הצורך במרכיב אחר ולא את האפשרות לקיימו. והאפשרות המעשית ללבוש טלית ראויה ללא מין אחד יכולה להתבאר על פי ר"י, מדין אונס. לפי הבנה זו, דין אי-עיכוב התכלת את הלבן מבטא הפרדה בין שני המרכיבים – אף על פי שהם נמנים כמצוה אחת, החיובים הם נפרדים ואינם תלויים זה בזה, בדומה לקרבנות המוספין. העובדה שניתן ללבוש טלית ראויה בהעדר מרכיב אחד מבוססת על עקרון אחר לגמרי – אונס. דין אי-עיכוב קובע שהעדר מין אחד אינו מעכב את חבירו, ודין אונס קובע שהעדר מין אחד (או שני המינים) במקרה אונס אינו מעכב את לבישת הטלית.

הבנה זו של אי-עיכוב, כהפרדה בין החיובים, מתנגשת לכאורה עם דין גרדומי מיני ציצית. בגמרא (מנחות לח:): נאמר שלשיטת רבי, פירוש אי-עיכוב התכלת והלבן זה את זה אינו לעניין שעת עשיית הציצית, אלא לעניין גרדומין: "דאי איגרדם תכלת וקאי לבן, ואי איגרדם לבן וקאי תכלת, לית לן בה". על פי דברים אלו, דין אי-עיכוב מיני הציצית זה את זה אכן קובע לא רק הפרדה בין החיובים, אלא גם קשר וזיקה בין הקיומים. קיום מין אחד מועיל לחבירו בהגרדמו, אף לעניין פטור מחיוב לכתחילה להשלים את המין החסר.⁹ אמנם, בדעת רבי, זיקה זו איננה מועילה למצב שבו חסר מין אחד מראשיתו, אפילו לעניין כשרות בדיעבד, שהרי לדעת רבי לא ניתן להטיל מין אחד ללא חברו, משום שהעדר כל מין מעכב את חברו. מכל מקום יש כאן בסיס לפרשנות דין אי-עיכוב לא כהפרדה גרידא בין החיובים, אלא אף כזיקה בין הקיומים, על פיה מין אחד מהווה חלק עיקרי של מכלול שלם.

⁸ כך באר הט"ז את פסק הרמ"א. המג"א באר באופן אחר, על ידי שהמציא איסור דרבנן, ודבריו צריכים עיון גדול.
⁹ פשוט וברור שדין גרדומין אינו מצטמצם למקרה של אונס, אלא החידוש של דין גרדומין הוא, שכיוון שנותר מין אחד, הטלית כשרה אף על פי שיכול להחליף את הציציות ולהשלים את המין החסר.

לדעה אחת בתוספות (מנחות לח: ד"ה אלא, וכן ברא"ש הלכות קטנות סי' ז ובמרדכי הלכות קטנות סי' תתקלט), דעה אשר במרדכי (שם) מיוחסת לר"י, דין זה של גרדומין, הקובע זיקה בין המינים, המאפשרת הסתפקות במין אחד (לאחר עשיה, לעניין גרדומין), באופן שמין אחד מהווה מרכיב מספיק של מכלול שלם (בלשון התוספות: 'תועיל האחת לחבירתה'), הוא נכון רק לשיטת רבי, הסובר ששני מיני הציצית מעכבים זה את זה. מה שאין כן לרבנן, הסוברים שאין מעכבים זה את זה. לדעתם, כיוון שהם 'שתי מצוות', כלומר, יש הפרדה קיומית בין המצוות,¹⁰ ממילא אין זיקה בין המינים, ואין דין גרדומין. בהעדר מין אחד, ניתן להטיל את חבירו בלבד; אך כאשר ישנה אפשרות להטיל את המין הנעדר, הרי שאפילו אם היה קיים מלכתחילה (אלא שנגרדם), אין המין הקיים מועיל לו, וחייב להטיל את המין השני. אם כן, מפורש בדעת ר"י שאין זיקה קיומית כלל בין תכלת ללבן; נמצא, שהאפשרות ללבוש טלית אשר חסר בה מין אחד אינו משום המין הקיים, אלא בהכרח רק משום אונס. נמצא, ששיטת ר"י בעניין ציצית בשבת, וממילא גם שיטת השאגת אריה בעניין ציצית ללא תכלת משעת עשיה, מוכרחת לאור שיטת ר"י בגרדומין.

רבינו תם, לעומת זאת (בתוספות, ברא"ש ובמרדכי שם), סובר שדין גרדומין מתקיים גם אליבא דרבנן דרבי.¹¹ אם כן, לדעת רבינו תם, גם בדעת רבנן, ולהלכה, יש בסיס לפרשנות דין אי-עיקוב לא כהפרדה גרידא בין החיובים, אלא אף כזיקה בין הקיומים, על פיה מין אחד מהווה חלק עיקרי של מכלול שלם. כאמור, ייתכן שזיקה זו אינה חזקה דיה כדי שתועיל למצב של העדר גמור של מין אחד משעת עשיה; וגם אם מצד עצמת הזיקה, היא חזקה דיה גם לתפקיד זה, ייתכן שישבור ר"ת שעצם ההמנעות מקיום חיוב התכלת שלא במקום אונס, הוא עצמו יחייב את פשיטת הטלית אשר אין בה תכלת שלא במקום אונס; מכל מקום יש בדעת ר"ת תשתית לאפשרות שהזיקה שבין שני מיני הציצית היא המגדירה חלקיות של מכלול שלם, באופן שבהעדר מין אחד, אין עקירה של המצוה, וממילא אין ביטול עשה. ואם שיטת ר"י בסוגיית גרדומין היא שהביאה אותו לשיטתו בהגדרת ביטול העשה במצוות ציצית (שהרי אם אין זיקה בין המינים, רק דין אונס יכול להסביר את האפשרות ללבוש טלית ראוייה ללא תכלת), נמצא שבדעת ר"ת בסוגיית גרדומין חסר המניע לומר כשיטת ר"י בגדר ביטול העשה, ובהחלט ייתכן שישבור כדעת הר"ש מדרוש.

¹⁰ לא ברור האם כוונת ר"י היא גם שלדעת רבנן תכלת ולבן נמנים כשתי מצוות, או שכוונתו היא רק שהם מתפקדים כקיומים עצמאיים.

¹¹ מחלוקת נוספת יש בין ר"ת לר"י, ביחס שבין דין גרדומי מינים לבין דין גרדומי שיעור האורך. לדעת ר"ת גרדום מין אחד מוגדר כקיצור החוט באופן שלא נותר בו אורך "ב אצבעות, ובתנאי שנשאר שיעור כדי עניבה של מין זה. המין הקיים מועיל לו, בתנאי שלא נגרדם אלא נשאר בו אורך "ב אצבעות. דין זה מתקיים גם לדעת רבנן, אליבא דר"ת. לעומת זאת, לדעת ר"י, כל דין הוא קולא עצמאית, באופן שלדעת רבי, אם מין אחד נתגרדם לחלוטין, באופן שאין בו אפילו כדי עניבה, והמין השני נגרדם באופן שאין בו "ב אצבעות אלא רק כדי עניבה – כשר. לדעת רבנן, אליבא דר"י, מתקיים רק הקולא של גרדום אורך, ולכן צריך שיעור כדי עניבה בשני המינים לעכובא. כנראה, יש קשר מסויים בין שתי המחלוקות: לדעת ר"ת, דין גרדומין הוא דין אחד מורכב. ממילא, לא שייך לומר שיתקיים רק חלק אחד של הדין. כיוון שדין גרדומי אורך אינו תלוי במחלוקת רבי ורבנן, אף דין גרדומי מינים מתקיים לכולי עלמא. לר"י, מדובר בשני דינים שונים, אשר יש לדון בכל אחד מהם בנפרד, מה שמאפשר לו לומר שלדעת רבנן מתקיים רק דין גרדום שיעור האורך ולא דין גרדומי מינים. קישור זה בין המחלוקות מניח שהסבר שיטת ר"ת הוא שיש כאן דין אחד מורכב, כלומר, המכלול של "ב אצבעות במין אחד וכדי עניבה במין האחר מוגדר כשארית מספקיה לעניין גרדומין. אפשרות אחרת בהסבר שיטת ר"ת היא שהצורך בשיעור כדי עניבה בדיעבד בכל הציצית שייך לדין ד' חוטים, שהוא לתוספות דין עצמאי בציצית (ראה תוספות לח. ד"ה התכלת).

אם נקיים את שיטת ר"ת, אשר לפיה יש לפסוק דין גרדומין גם אליבא דרבנן ולהלכה, ולעומת זאת נקיים את שיטת ר"י בגדר ביטול העשה, נמצא שבדעת רבנן אין שום קשר בין דין גרדומין לבין דין אי-עיוב מיני הציצית זה את זה. דין אי-עיוב כולל שני דינים: הדין שהעדר מין אחד אינו מונע את האפשרות ללבוש את הטלית הוא במקרה של אונס בלבד והוא בנוי על דין אונס, והדין שהעדר מין אחד אינו מונע את חיוב חבירו הוא בנוי על הפרדה בין החיובים. דין גרדומין, לעומת זאת, בנוי על רמה מסויימת של זיקה בקיומים בין שני המינים. נמצא, שדין גרדומין אמנם מתקיים בין לרבי ובין לרבנן, אבל מידת הזיקה שלו למשנה שונה לחלוטין: בדעת רבי, הוא הביטוי היחיד לדין זה שאין התכלת והלבן מעכבים זה את זה. בדעת רבנן, לא זו בלבד שהוא איננו בנוי על דין אי-עיוב מיני הציצית זה את זה, אלא הוא מתקיים למרות שאינם מעכבים זה את זה. דבר זה עצמו נראה תמוה קצת, ולכן מסתבר יותר לומר שר"ת חולק על ר"י אף בעניין גדר ביטול העשה, וסובר שבדין אי-עיוב המינים זה את זה כלולה הזיקה שבין המינים, המאפשרת לבישת טלית ראויה לציצית בהעדר מין אחד, באופן שאין כאן עקירה מוחלטת של המצוה, וכדעת הר"ש מדרוש.

הרמב"ם (ציצית א', ד), כמו ר"ת, פוסק להלכה את דין גרדומין.¹² אולם, האפשרות שהעלינו (ושנטיתי לדחות) בדעת ר"ת, שדין אי-עיוב המינים זה את זה הוא ביטוי רק להפרדה בין החיובים, ודין גרדומין מתקיים למרות דין אי-עיוב, אינה אפשרית כלל בדעת הרמב"ם. שהרי הרמב"ם בפירוש מבסס את דין גרדומין על דין אי-עיוב המינים: "והתכלת אינו מעכב את הלבן והלבן אינו מעכב את התכלת. כיצד? הרי שאין לו תכלת עושה לבן לבדו. וכן אם עשה לבן ותכלת ונפסק הלבן ונתמעט עד הכנף ונשאר התכלת לבדו, כשר". נמצא, שהזיקה בין שני המינים, העומדת בבסיס דין גרדומין, כלולה בדין שאין התכלת והלבן מעכבים זה את זה.¹³ וזה מובן רק על פי דברינו – דין אי-עיוב קובע לא רק שיש ערך וצורך במין אחד אף בהעדר חבירו, אלא גם את האפשרות המעשית ללבוש טלית אשר נעדר בו מין אחד. אפשרות זו בנויה על כך ששני המינים מהווים יחידה קיומית אחת, ולכן אין העדר מין אחד מהווה עקירה שלמה של קיום המצוה. אין ביטול העשה שבציצית, המחייב פשיטת טלית ללא ציצית, מוגדר כמצב הגברא אשר בלא אונס נמנע מקיום חיובו, אלא הוא מוגדר כמצב שאות לבישת טלית ראויה, באופן שקיום המצוה נעקר לגמרי, בהעדר שני מיני הציצית, וכדעת הר"ש מדרוש.

אכן, הרמב"ם (ציצית ג', י) מגדיר את ביטול העשה בציצית, כמצב אובייקטיבי שאינו תלוי באפשרות הטלת הציצית: "היאך חיוב מצות הציצית? כל אדם שחייב לעשות מצות זו, אם יתכסה

¹² אמנם, ישנם שני הבדלים בין שיטת הרמב"ם בגרדומין לבין שיטת ר"ת. ראשית, הרמב"ם אינו מאחד את דין גרדומי מינים עם דין גרדום שיעור האורך, כפי שעושה ר"ת, אלא מפריד ביניהם, כפי שעושה ר"י. כך דין גרדומי המינים הוא ברמב"ם ציצית א', ד, ודין גרדום האורך הוא ברמב"ם ציצית א', יח. נמצא, שלרמב"ם לא היה את ההכרח שהיה לר"ת לקיים את דין גרדומי מינים אף לדעת רבנן ולהלכה, ואף על פי כן קיימו. שנית, הרמב"ם פוסק רק את דין גרדום הלבן והותרות התכלת, ואינו פוסק את דין גרדום התכלת והותרות הלבן. עובדה זו קשורה לשיטת הרמב"ם הכללית בעניין תפקיד התכלת, ואכמ"ל. מכל מקום לגבי השאלה העקרונית של התקיימות דין גרדומי מינים בדעת רבנן ולהלכה, הרמב"ם סובר כר"ת.

¹³ הרב אריאל רצה ליישב את דעת הרמב"ם עם דעתו, בכך שהעמיד את דין גרדומין אליבא דהרמב"ם במקרה של אונס, כלומר, במקביל לרישא ברמב"ם, העוסק ב'אין לו תכלת', כאן מדובר באין לו לבן, ועקרונית הדין שייך אפילו בשעת עשיה. אלא שאין אזכור של אונס בדברי הרמב"ם בסיפא, ומשמעות הלשון 'כשר' הוא שיכול להמשיך ללבוש טלית זו לכתחילה, ולכן ברור שגם בדעת הרמב"ם דין גרדומין אינו מצטמצם למקרה של אונס.

בכסות הראוי לציצית, יטיל לה ציצית ואח"כ יתכסה בה. ואם נתכסה בה בלא ציצית, הרי בטל מצות עשה".

מקור נוסף בראשונים לשאלתנו הוא התוספות (ב"מ סא: ד"ה שתולה), המכנים את מי שלובש טלית אשר אינה מצויצת בתכלת כשרה 'עובר על מצות ציצית'. הלשון מוכיחה שדברים אלו של התוספות הם כשיטת השאגת אריה והרב אריאל, שיש ביטול עשה בהעדר תכלת, למרות קיום הלבן. אלא שכיוון שכבר תלינו שיטה זו בדעת ר"י מבעלי התוספות, נמצא שאין כאן אלא ביטוי נוסף בתוספות לשיטת ר"י.

הריטב"א (שבת כה: ד"ה ומהדרי') מביא את מחלוקת הראשונים בעניין גזירת כלאים בציצית: לדעת רש"י והר"ף, חכמים אסרו רק כלאים ממש של תכלת של צמר בסדין (=של פשתן), אבל סדין חייב בחוטי לבן (של פשתן). לעומת זאת, ר"ת והגאונים סוברים שחכמים אסרו ציצית בסדין בכלל. בהביאו את השיטה הראשונה, הריטב"א אינו דן כלל ביכולת של חכמים לעקור דין דאורייתא, ורק כאשר מביא את השיטה השנייה, מזכיר הריטב"א את הגמרא ביבמות (צ:), הקובעת שבי"ד מתנים לעקור דבר מן התורה בשב ואל תעשה. משמע, שהריטב"א סובר שיש הבדל בין עקירת תכלת (עם קיום הלבן) לבין עקירת כל הציצית, לעניין זה שרק עקירת כל הציצית נחשבת עקירת דבר מן התורה, וצריכה כח מיוחד של התניית בי"ד בשב ואל תעשה. ואם הלוּבש טלית זו שאין בה תכלת היה נחשב לעובר עבירה של ביטול עשה ממש, אין לך עקירת דבר מן התורה גדולה מזו. נמצא, שהריטב"א סובר כדברינו, כשיטה שייחסנו לר"ש מדרוש, לרמב"ם וכנראה גם לר"ת, שאין ביטול עשה אלא בביטול כל הציצית. וסובר עוד שרק ביטול העשה ממש נחשב עקירת דבר מן התורה להצריך כח מיוחד של התניית בי"ד בשב ואל תעשה, ולא כל תקנה נגד הוראת התורה.

בעל ערוך השלחן (או"ח ט', יט), על השיטה הראשונה הנ"ל, הסוברת שלא פטרו חכמים סדין מציצית לגמרי, אלא רק אסרוהו בתכלת, הקשה מהגמרא הנ"ל ביבמות: "ואדרבא לשיטה ראשונה קשיא לי טובא, למה חשבה הגמרא שם סדין בציצית כעקירת דבר מן התורה, דכיון דעושה ציצית של פשתן, הא מקיים המצוה, שהרי להדיא כתב הרמב"ם בפ"א דין ה' ד"ה הלוּבש טלית שיש בה לבן או תכלת או שניהם כאחד הרי קיים מ"ע" עכ"ל, וכיון שמטיל לבן של פשתן הרי קיים מצות עשה, ואין כאן עקירת דבר מן התורה כלל, וצע"ג". הרב אריאל במאמרו (בעמוד 477) פירש שכוונת ערוך השלחן היתה לדייק מדברי הרמב"ם שהלוּבש טלית שיש בה לבן בלבד קיים מצוות עשה שלמה, ולפי זה הוא סובר שהוספת המין האחר אינה אלא למצוה מן המובחר. אלא שמלבד זה שכבר אמרנו ששיטה כזו דחויה היא מעיקרא, כבר הראה הרב אריאל שאין שום בסיס בדברי הרמב"ם הנ"ל לומר שמין אחד הוא מצות עשה שלמה, אלא רק שהוא מכלל מצות עשה אחת. נראה ברור, שבעל ערוך השלחן התכוון רק לדייק מדברי הרמב"ם שיש בהתקיימות מין אחד קיום מצוה, ואין העדר מין אחד עוקר לגמרי את קיום המצוה. אף על פי שעיקר דברי הרמב"ם הוא לעניין מניין המצוה שהיא מצוה אחת ולא שתיים, מכל מקום מכלל דבריו עולה שאין העדר מין אחד עוקר לגמרי את המצוה. בעל ערוך השלחן מניח, כמו הריטב"א, שרק עקירה גמורה, המבטלת את קיום כל המצוה, מצריכה כח מיוחד של התניית בי"ד בשב ואל תעשה. ממילא, התקשה בעל ערוך השלחן כיצד תפרנס הדעה הסוברת שחכמים פטרו סדין רק מתכלת את הגמרא האומרת שלשם

כך נצרכו להתניה של עקירת דבר מן התורה בשב ואל תעשה. נמצא, שאף ערוך השלחן צועד בעקבות הר"ש מדרוש והרמב"ם.

לסיכום, שאלת גדר ביטול העשה בציצית שנויה במחלוקת בין ר"י והשאגת אריה, מחד, לבין הר"ש מדרוש, הרמב"ם, ר"ת (כנראה), הריטב"א וערוך השלחן, מאידך. נמצאת שיטת רוב הראשונים שגדר ביטול העשה הוא שם איסור עשה במעשה האובייקטיבי של עקירת קיום המצוה בלבישת טלית בלתי מצויצת, ושזהו רק בהעדר גמור של הציצית, אבל לא בהעדר מין אחד. לכן נראה, שבמקרה שיש בו צורך לבחור בין אי-לבישת טלית מצויצת כלל, לבין לבישת טלית המצויצת בלבד בלא תכלת, האופציה השניה היא המועדפת והרצויה, ואפילו במקום שהשיקול שלא להטיל תכלת אינו משום אונס ממש. במקרה זה, שבו האדם לובש טלית המצויצת בלבד בלא תכלת, אין הלוּבש עובר שום איסור, ואין חיוב התכלת שחל עליו מגדיר פשיעה ועבירה של מי שאינו מקיימה, ואדרבה, הוא מקיים מצוה של לבן, אלא שמוטל עליו חיוב לכתחילה לדאוג במידת האפשר להטיל תכלת בכל בגד שלובשו באופן קבוע.